

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.27>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ «ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД)

Дяченко Е.В.,

*аспірант Київського міжнародного університету,
адвокат, директор юридичної компанії «Праволекс»*

ORCID: 0009-0007-5211-1510

Дяченко Е.В. Історія становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в кримінальному процесі (імперський період).

У статті досліджується історія становлення та розвитку запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (арешту) в кримінальному процесі імперського періоду. Аналізується нормативно-правова база, що регулювала застосування арешту в XVIII-XIX ст., а також визначаються ключові тенденції змін правового регулювання інституту запобіжних заходів.

Встановлено, що інститут запобіжних заходів протягом майже всього імперського періоду розвивався в умовах домінування інквізиційної моделі правосуддя, авторитарної логіки кримінальної політики та пріоритетності репресивних підходів до розслідування злочинів.

Соборне Уложення 1649 року поклало початок законодавчому оформленню тримання під вартою як універсального способу забезпечення участі підозрюваного в дізнанні, не передбачаючи чіткого розмежування між адміністративним і кримінально-процесуальним затриманням та арештом. У період абсолютизму арешт став не тільки основним, але й фактично єдиним інструментом попередньої ізоляції обвинуваченого, що сприяло масовим зловживанням з боку адміністративних і поліцейських органів. Незважаючи на реформи, розпочаті Катериною II та Олександром I, тримання під вартою продовжувало залишатися домінуючою і часто довільно застосовуваною запобіжною мірою. Зусилля, що вживалися для вирішення цієї проблеми, мали загалом декларативний характер і не супроводжувалися ефективними механізмами їх реалізації та контролю. Метою тримання під вартою в таких умовах було не забезпечення явки особи до суду або запобігання можливому ухиленню особи від органів поліції, а скоріше створення психологічно і фізично виснажливих умов, що спонукають її до визнання провини.

Статут кримінального судочинства 1864 року став значним кроком вперед у процесуальній регламентації застосування запобіжних заходів, у становленні принципів змагальності кримінального процесу, недоторканності особи тощо. Однак навіть і його межах тримання під вартою залишилось надмірно централізованим, обмежуючим права людини. Захід зберігав риси інструменту тиску на обвинуваченого (підозрюваного), а не являв собою винятково інструмент забезпечення правосуддя.

Ключові слова: кримінальний процес, запобіжні заходи, тримання під вартою, арешт, взяття під варту, імперський період.

Diachenko E.V. History of the formation and development of the preventive measure «detention» in criminal proceedings (imperial period).

The article examines the history of formation and development of the preventive measure in the form of detention (arrest) in the criminal procedure of the imperial period. The author analyzes the legal framework which regulated the use of arrest in the eighteenth and nineteenth centuries, and also identifies the key trends in the legal regulation of the preventive measures institute.

The author establishes that the institution of preventive measures throughout the entire imperial period developed under the dominance of the inquisitorial model of justice, the authoritarian logic of criminal policy and the priority of repressive approaches to crime investigation.

The 1649 Code of Conciliar Laws marked the beginning of the legislative formalization of detention as a universal way to ensure the participation of a suspect in an investigation, without providing for a clear distinction between administrative and criminal procedural detention and arrest. During the period of absolutism, arrest became not only the main, but in fact the only instrument of pre-trial isolation of the accused, which contributed to massive abuses by administrative and police authorities. Despite the reforms initiated by Catherine II and Alexander I, detention continued to be the dominant and often arbitrarily applied preventive measure. The efforts made to address this problem were generally declarative in nature and were not accompanied by effective mechanisms for their implementation and

control. The purpose of detention in such conditions was not to ensure a person's appearance in court or to prevent possible evasion of the police, but rather to create psychologically and physically exhausting conditions that would encourage a person to admit guilt.

The Statute of Criminal Procedure of 1864 was a significant step forward in the procedural regulation of the application of preventive measures, in the establishment of the principles of adversarial criminal proceedings, personal inviolability, etc. However, even within its limits, detention remained excessively centralized and restrictive of human rights. The measure retained the features of an instrument of pressure on the accused (suspect), rather than being an exclusively justice-oriented tool.

Key words: criminal procedure, preventive measures, detention, arrest, custody, imperial period.

Постановка проблеми. У царині правових наук ретроспективний аналіз виступає невід'ємним методологічним прийомом, оскільки дає змогу простежити витoki, еволюцію та закономірності розвитку різноманітних явищ. Звернення до історичної перспективи необхідне для формування повноцінних і об'єктивних теоретичних узагальнень, висновків і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовчої практики. Це особливо актуально під час вивчення фундаментальних правових інститутів, що склалися історично і зберігають спадкоємність із минулим. Саме до таких інститутів належить інститут запобіжних заходів, чиї витoki сягають у далеке минуле і нерозривно пов'язані з історико-правовими традиціями, що сформувалися на території України задовго до сучасного етапу її державності.

Виняткову увагу в історії інституту запобіжних заходів слід приділити аналізу його розвитку в імперський період, особливо в контексті становлення такого запобіжного заходу як «тримання під вартою». Дослідження історії розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в імперський період дасть змогу не тільки зрозуміти природу та причини сучасних законодавчих і практичних підходів, а й виявити тенденції, помилки та позитивний досвід, які можуть бути використані в процесі реформування сучасного кримінального процесуального законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Існує значна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів, безпосередньо присвячених запобіжним заходам та їх розвитку. Назвемо таких вчених, як: В.Д. Бринцев, А.І. Бородулін, В.В. Вапнярчук, Ю.М. Грошевий, О.І. Галаган, В.С. Зеленецький, О.П. Кучинська, Ю.Ф. Кравченко, Г.К. Кожевніков, О.В. Капліна, В.І. Маринів, Л.М. Москвич, С.В. Слінько, В.В. Сташис, В.М. Тertiшник, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та ін. Однак науковцями недостатньо розкриті особливості виникнення та еволюції запобіжного заходу «тримання під вартою» з урахуванням особливостей перебування українських земель в складі Російської Імперії.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії кримінального процесу та історико-правових аспектів аналізу законодавства з'ясувати юридичну природу становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в кримінальному процесі імперського періоду.

Виклад основного матеріалу. Із середини XVII ст. значна частина сучасної Лівобережної України (Гетьманщина) потрапила під управління Російського Царства, яке в 1721 році перетворилося на Російську Імперію. Російська Імперія з дня свого заснування і до ліквідації в 1917 році почала об'єднувати під своїм прапором все більше територій, які на сьогодні знаходяться в складі України. Даний історичний факт призвів до того, що починаючи з середини XVII ст. на значну частину українських територій поширилася дія Соборного Уложення і наступних нормативно-правових актів Російської Імперії [1].

Відповідно до положень Соборного Уложення 1649 року [2] злочин сприймався як загроза суспільству і державному устрою, а покарання – як справедлива і неминуча кара за скоєне зло. Кримінальне переслідування мало виражений публічний характер, а сам процес був інквізиційного типу, що передбачало відсутність змагальності, активну роль суду і обмежені права обвинуваченого. У цей період переважаючим заходом, який можна віднести до запобіжних у сучасному його розумінні, поступово стає поміщення у в'язницю. В умовах недосконалості слідчої процедури ув'язнення часто були надмірно тривалими і могли досягати двох-трьох років. Відомі випадки, коли представники влади (губернські старости, воеводи) свідомо ув'язнювали завідомо невинних кріпаків, розраховуючи, що таким робом вдасться вплинути на їх поміщиків, схиливши до видачі реального злочинця. Акт не містив чіткого процедурного розмежування між затриманням особи та поміщенням її у в'язницю. Саме ж ув'язнення фактично розглядалося як спосіб позбавлення особи волі, спрямований, перш за все, на забезпечення її участі в розшуку та дізнанні.

Загалом з середини XVII ст. затримання особи в місцевій правовій традиції починає поступово виступати в двох формах: як засіб забезпечення участі підозрюваного в розшукових діях і як превентивний захід щодо осіб, поведінка яких викликала підозру у влади. Це свідчить про поступове зародження передумов для формування в кримінальному процесі інституту запобіжних заходів.

Ситуація із застосуванням поміщення у в'язницю (триманням під вартою) істотно погіршується в період формування і зміцнення абсолютної монархії, оскільки саме тоді розшукове (інквізиційне) судочинство досягає свого найбільшого розквіту і отримує максимальну законодавчу підтримку. Особливо значущим у цьому контексті є Указ Петра I «Про скасування в судових справах очних ставок, про введення, замість них, розпитування та розшуку, про свідків, про відвід їх, про присягу, про покарання за лжесвідків і митні гроші» від 21.02.1697 р. Даним актом цар фактично встановив обов'язковість інквізиційного провадження практично по всіх категоріях кримінальних справ. Вводився жорсткий порядок розшукового слідства, побудованого на принципах активної слідчої ролі суду, обмеженості прав обвинувачених і широкого використання заходів примусу, включаючи арешти. Законодавчі ініціативи Петра I були доповнені і розвинені в наступному акті – «Короткому зображенні процесів та судових тяжб» від 26.04.1715 р., орієнтованому на регламентацію порядку військового судочинства. Документ деталізував і конкретизував положення Указу від 21.02.1697 р., що, в кінцевому підсумку, сприяло повсюдному застосуванню жорстких процесуальних методів не тільки щодо військовослужбовців, а й інших категорій населення.

Результатом посилення кримінально-процесуальної політики стало помітне розширення практики застосування триманням під вартою. Згідно з чинними на той момент правилами, цей захід формально міг застосовуватися щодо осіб, які «зізналися у провині» або «були викриті у злочині». Однак на практиці, внаслідок недостатньої чіткості формулювань і довільності тлумачень, це означало можливість затримання і арешту практично будь-якої особи, не тільки підозрюваної у скоєнні злочину, але і такої, що не викликає довіри. Підкреслимо, що право поміщати обвинувачених під варту на етапі слідства і суду належало широкому колу посадових осіб – сищикам, представникам поліцейських структур і військової влади. Такий підхід фактично стирав межу між адміністративним і кримінально-процесуальним затриманням і арештом.

Відсутність у законодавстві чітко сформульованих критеріїв, що визначають порядок вибору запобіжного заходу з урахуванням тяжкості скоєного злочину, характерологічних рис особистості особи, наявності у обвинуваченого постійного місця проживання, попередніх судимостей та інших обставин, призводила до довільного і часто репресивного застосування триманням під вартою. В умовах відсутності інституційного контролю та розвинених механізмів судового оскарження найбільш прийнятним, а по суті – найпростішим і найзручнішим для представників влади заходом ставало тримання під вартою. Масове і часто необґрунтоване застосування тримання під вартою сприяло систематичним порушенням прав людини державою. Не маючи достатніх правових гарантій, підозрювані (обвинувачені) утримувалися в умовах, нерідко значно гірших, ніж ті, в яких перебували вже засуджені особи. Відсутність стандартів утримання, затягування термінів розслідування, нестача місць у в'язницях перетворювали тримання під вартою не стільки на процесуальну міру, скільки на фактичну форму позасудового покарання.

Отже, аналіз нормативно-правових актів, прийнятих у період правління Петра I, свідчить про те, що законодавець, посилюючи авторитарні та репресивні риси кримінального процесу, свідомо чи несвідомо відмовляється проводити чітке розмежування між окремими формами обмеження свободи. В результаті подібної правової невизначеності «тримання під вартою» набуває рис універсального інструменту впливу на громадян, який активно використовується державою в особі спеціальних органів для контролю і придушення будь-яких форм соціальної напруженості або невдоволення.

Істотний внесок в еволюцію інституту запобіжних заходів зробила Катерина II. В епоху її правління були видані законодавчі акти, які закріпили значні зміни в процесі застосування тримання під вартою: Комісія зі складання проекту нового Уложення від 30.07.1767 р. (Наказ), Установи для управління губерній Всеросійської імперії від 07.11.1775 р. і Статут Благочинства або Поліцейський від 08.04.1782 р. Так, у Наказі, а згодом і в Статуті Благочинства, вперше був деталізований перелік доказів, наявність яких ставала обов'язковою умовою для взяття особи під варту. Ця новація ґрунтувалася на теорії формальних доказів, згідно з якою встановлення достатності та переконливості доказів для застосування заходів примусу не могло залишатися суто на розсуд представника влади, оскільки це могло призвести до свавілля та зловживань. Законодавець, таким чином, сам брав на себе відповідальність визначити необхідні критерії та доказові стандарти, що, безсумнівно, було значним кроком вперед в упорядкуванні процесу застосування запобіжних заходів. Не менш важливим є положення, закріплене в Наказі, згідно з яким цілі застосування запобіжних заходів принципово відрізнялися від цілей кримінального покарання. Вперше настільки явно підкреслювалося, що тримання під вартою не повинно бути надмірним, оскільки воно за своєю суттю є жорстоким заходом, і його тривалість слід звести до мінімально необхідного терміну. Отже, Катерина II заклала в законодавстві прогресивну для того часу думку про необхідність мінімізації та гуманізації тримання під вартою.

Що стосується Установ, то вони передбачили створення в кожній імперській губернії совісного суду (ст. 401). Одним з ключових завдань цих судів був розгляд скарг узятих під варту та затриманих осіб, що представляло собою спробу ввести в Російській Імперії аналог інституту «habeas corpus». Habeas Corpus Act, прийнятий в Англії ще в 1679 році [3], встановлював фундаментальну гарантію особистої свободи, надаючи кожному заарештованому право на оскарження взяття під варту в суді і право на судовий розгляд обґрунтованості арешту. Створення совісного суду мало стати аналогом англійської інституції і, незважаючи на очевидні обмеження (наприклад, совісний суд не міг приймати скарги від осіб, звинувачених у тяжких злочинах, таких як образа царської особи, вбивство, розбій або крадіжка), сприяти посиленню судового контролю за законністю та обґрунтованістю арештів. Як показала практика, совісний суд не виправдав покладених на нього очікувань, він не зміг повною мірою реалізувати свої завдання і не користувався необхідним авторитетом ні в суспільстві, ні серед представників влади. Совісний суд мав скоріше формальні повноваження, а його рішення про визнання арештів незаконними часто ігнорувалися органами влади. Таким чином, совісний суд не зміг надати ефективного захисту узятим під варту та затриманим особам.

Процедура звернення зі скаргами на незаконне ув'язнення до совісного суду застосовувалася на практиці вкрай рідко. Причиною тому була не тільки відсутність авторитету суду, а й цілий комплекс інших факторів: був відсутній повноцінний правовий механізм реалізації заарештованими права на оскарження свого ув'язнення; законодавством не передбачався обов'язок поліцейських органів роз'яснювати затриманим можливість подання скарги; не були чітко регламентовані терміни і порядок подання скарг до суду; повністю були відсутні гарантії відповідальності посадових осіб за невиконання приписів совісного суду. Все це призводило до того, що найбільш поширеним і використовуваним запобіжним заходом лишалося саме тримання під вартою. Ба більше, терміни утримання заарештованих продовжували збільшуватись. Законодавець намагався вирішити цю проблему. Зокрема, ст.ст. 188 і 207 Установ для управління губерній наказували вищим земським і повітовим судам завершувати розгляд кримінальних справ, пов'язаних з утриманням обвинувачених під вартою, протягом чотирьох місяців («в один термін»). До того ж законодавчо встановлювалася відповідальність суддів за необґрунтоване затягування таких справ: якщо справа не була завершена протягом «трьох термінів» (один рік), суддя міг втратити річну платню, яка спрямовувалася на компенсацію збитків потерпілому, його спадкоємцям або на підтримку шкіл. Однак дана норма мала істотний недолік, що полягав у її декларативному характері. В умовах масової неписьменності населення і відсутності ефективного механізму інформування ув'язнених про свої права, реалізація норми була поставлена в пряму залежність від письмових скарг самих заарештованих.

Певне поліпшення наявної ситуації відбулося з введенням інституту прокурорів у губерніях і повітах. Ст.ст. 405 і 408 Установ для управління губерній прямо наказували прокурорам здійснювати контроль за умовами утримання осіб, які перебувають під вартою, а також за своєчасним завершенням справ, передбачаючи необхідність максимально швидкого вирішення питання про подальшу долю затриманого: або його відправлення до суду, або звільнення. Хоча це нововведення і не вирішило повністю проблеми свавілля і тривалого тримання під вартою, воно стало важливим кроком на шляху до встановлення хоча б мінімального процесуального та адміністративного контролю за застосуванням аналізованого запобіжного заходу.

Загалом Катериною II неодноразово робилися спроби усунути сформовані в Російській Імперії недоліки розслідування злочинів, викликані надмірно широким і часто довільним застосуванням тримання під вартою. Однак всі «катеринівські ініціативи», незважаючи на їх зовнішньо прогресивний характер, не привели до принципової зміни ситуації в кращу сторону. Основними причинами відсутності реальних позитивних змін стали непослідовність і фрагментарність законодавства, декларативність багатьох норм, відсутність системності та всебічності їх застосування.

По-перше, за якісним і кількісним змістом введені процесуальні гарантії були явно недостатніми для досягнення значного позитивного ефекту і не могли забезпечити ефективного захисту обвинувачених від незаконного тримання під вартою. В результаті законодавчі новели найчастіше носили формальний характер, що виключало можливість говорити про серйозні досягнення в області дотримання прав людини в кримінальному процесі.

По-друге, введені Катериною II норми не супроводжувалися механізмами їх реалізації, що особливо яскраво проявлялося у відсутності ефективної відповідальності за їх порушення. На практиці посадові особи, відповідальні за дотримання закону, практично не несли ніякої відчутної відповідальності за неналежне виконання своїх обов'язків, довільне тримання під вартою, перевищення повноважень та інші зловживання. Така ситуація була неминучою в умовах відсутності чіткої системи санкцій, що істотно знижувало мотивацію представників органів влади до дотримання законності.

По-третє, ефективність контролю за застосуванням запобіжних заходів значно обмежувалася слабкою централізацією управління. Місцеві структури не перебували в суворому підпорядкуванні центральної влади, внаслідок чого нагляд за їхньою діяльністю був вкрай ускладненим. Це означало відсутність найважливіших гарантій дотримання законності – єдності правозастосування та ефективного нагляду за діяльністю органів слідства і суду.

По-четверте, обвинувачені, як і раніше, перебували у вкрай уразливому становищі і практично не мали можливостей захищати свої права. Часто вони навіть не знали про суть пред'явленого їм обвинувачення, не були здатні через масову неписьменність і правову необізнаність оскаржити незаконні дії посадових осіб. Ця обставина повністю позбавляла заарештованих можливості ефективно протистояти зловживанням і довільному застосуванню запобіжних заходів.

Нарешті, найважливішою причиною, що перешкоджала формуванню нового, гуманістичного підходу до ролі та цілей тримання під вартою, залишалася незмінність методології, техніки та тактики розслідування злочинів. В умовах відсутності сучасних методів і засобів доказування головним доказом, як і раніше, вважалося зізнання обвинуваченого, яке часто отримували під тиском. Це сприяло збереженню традиційного підходу до запобіжного заходу «тримання під вартою» як ефективного інструменту примусу до визнання провини і розкриття злочинів, тим самим консервуючи стару, репресивну модель слідства і суду, гальмуючи розвиток правових гарантій захисту прав людини в кримінальному процесі.

Слід особливо підкреслити, що проблема надмірних термінів тримання під вартою не втрачала своєї актуальності десятиліттями. Вона залишалася однією з найгостріших і невирішених, як у теоретичному, так і в практичному аспекті. З цією проблемою зіткнулися послідовно Олександр I, Микола I і Олександр II, кожен з яких вживав певних заходів, спрямованих на її врегулювання. Однак всі зусилля виявилися або неефективними, або приводили лише до часткових, тимчасових поліпшень. Показовою в цьому контексті є ситуація, що склалася в роки правління Олександра I, коли кількість заарештованих осіб досягла 127 тисяч. Усвідомлюючи системний характер проблеми, імператор видав розпорядження Сенату про необхідність невідкладного і позачергового розгляду справ арештантів. Ба більше, за несвоєчасний розгляд справ вводився захід дисциплінарної відповідальності – штраф у розмірі $\frac{1}{3}$ посадового окладу судді. Однак ця ініціатива, будучи недостатньо інституційно підкріпленою, породила побічні ефекти: щоб уникнути санкцій, суди почали приховувати наявність заарештованих осіб в офіційній статистиці, що, зі свого боку, спотворювало реальну картину і перешкоджало виробленню ефективної державної політики в сфері кримінального судочинства.

Не призвело до вирішення наведеної проблеми і реформування кримінально-процесуального законодавства. Незважаючи на те, що Звід законів Російської імперії 1832 року [2] вперше систематизував кримінально-процесуальні норми і заснував змішану модель кримінального процесу, реальний стан справ істотно не змінився. Звід законів закріпив перелік запобіжних заходів, а також встановив загальні умови і підстави для їх застосування. Так, обрання конкретного запобіжного заходу залежало від тяжкості звинувачення, сили доказів та класової приналежності особи. Останній критерій особливо наочно відображає соціально-стратифіковану природу кримінальної юстиції Російської Імперії, в рамках якої запобіжні заходи застосовувалися з очевидною дискримінацією щодо нижчих станів. Здебільшого введена регламентація була спрямована на формування у органів слідства і суду більш відповідального, економного і обґрунтованого ставлення до застосування запобіжних заходів. Закон передбачав можливість утримання обвинуваченого у в'язниці або при поліції тільки за наявності однієї з таких умов: якщо за інкриміноване діяння передбачалася санкція у вигляді позбавлення всіх прав стану або якщо обвинувачений не міг надати поручителя.

В розглянутий історичний період поліцейські органи поєднували в собі функції як адміністративного нагляду, так і органів дізнання та попереднього слідства. В результаті відсутності належного контролю і чіткого розподілу процесуальних повноважень широко практикувалися довільні затримання, довільне продовження тримання під вартою, а також ігнорування процесуальних термінів. Відомі випадки, коли особи, одного разу поміщені до в'язниці, буквально «забувалися» і перебували під вартою без вироку суду по 10-12 років. Об'єктивні статистичні дані свідчать про масштабність і хронічний характер цієї проблеми. Так, якщо в 1825 році загальна кількість заарештованих осіб на території Російської Імперії становила близько 127 тисяч, то к 1850 року вона зросла до 335 тисяч. Подібна динаміка дозволяє говорити не стільки про реальне зростання рівня злочинності, скільки про системну практику надмірного і необґрунтованого застосування аналізованого запобіжного заходу.

Слід констатувати, що кримінальний процес продовжував зберігати стійкі інквізиційні риси: основним джерелом доказів вважалося зізнання обвинуваченого, а самі методи розслідування мало

чим відрізнялися від практик, що застосовувалися протягом попередніх століть. Незважаючи на формальну заборону тортур, законодавство містило норми, які узаконювали застосування психологічного тиску. Допускалося використання різних маніпулятивних методів, спрямованих на отримання зізнання – із залученням священнослужителів, з обіцянками пом'якшення покарання тощо. Законодавство прямо стверджувало, що «зізнання – найкращий доказ усього світу», що лише посилювало значимість тримання під вартою як способу схилення особи до самозвинувачення. Метою тримання під вартою в таких умовах було не забезпечення явки особи до суду або запобігання можливому ухиленню особи від органів поліції, а скоріше створення психологічно і фізично виснажливих умов, що спонукають її до визнання провини. Жорсткий, принизливий і нелюдський режим тримання в тюремних установах лише сприяв цій практиці.

Важливо також підкреслити, що заарештована особа фактично не мала жодних юридичних засобів для захисту своїх прав. Обвинувачені не були наділені правом на захисника на ранніх стадіях процесу, не могли оскаржувати дії поліції, не мали доступу до матеріалів справи, а найголовніше – не мали механізмів оскарження обрання запобіжного заходу. Терміни утримання під вартою законом не регламентувалися, що призводило до того, що попереднє ув'язнення нерідко тривало роками. Арешт з тимчасового процесуального заходу перетворювався на форму тривалого позасудового позбавлення волі. Певна стабілізація відбулась лише з введенням у 1860 році інституту судових слідчих. Застосування всіх запобіжних заходів, за винятком короточасного адміністративного затримання, було вилучено з компетенції поліції і передано до відання судових слідчих – представників вже не виконавчої, а судової влади. Ця реформа мала істотне значення для становлення більш правового підходу до використання запобіжних заходів і сприяла, принаймні формально, посиленню судового контролю за обмеженням прав і свобод особи.

Буржуазно-демократичні реформи другої половини XIX ст. мали значний вплив на трансформацію кримінального судочинства в Російській Імперії, сприяючи формуванню принципово нового типу кримінального процесу. Найповніше новація проявилася в Статуті кримінального судочинства 1864 року [2], який став першим системним і кодифікованим актом, орієнтованим на принципи законності, правової визначеності та захисту прав людини. Одним з найважливіших досягнень Статуту стало нормативне закріплення принципу недоторканності особи. Вперше в історії вітчизняного кримінально-процесуального законодавства він отримав пряме текстуальне вираження (ст.ст. 8 і 9 Статуту). В контексті розвитку положень принципу у загальних розділах Статуту були сформульовані процесуальні гарантії, спрямовані на реалізацію недоторканності особи (ст.ст. 10 і 11), що свідчило про перехід до більш правозахисної моделі кримінального судочинства. Істотні зміни торкнулися і інституту запобіжних заходів. Класифікація злочинів в Статуті кримінального судочинства ґрунтувалася на характері санкції, передбаченої за конкретне діяння, що дало можливість систематизувати та ієрархізувати запобіжні заходи залежно від ступінь тяжкості вчиненого правопорушення. Статут виділив три групи злочинів, для кожної з яких визначалися граничні запобіжні заходи. Серед них ув'язнення займало важливе місце і регулювалося комплексом норм, що містились в ст.ст. 416, 419 і 421 (щодо цілей і умов застосування арешту), а також ст.ст. 430–432, 561 і 584, що мали регламентуючий характер. Статут конкретизував категорії осіб, до яких міг бути застосований цей запобіжний захід. Так, тримання під вартою застосовувалось лише щодо обвинувачених у скоєнні таких злочинів, за які піддавалися або утриманню в тюрмі з позбавленням усіх особливих прав і переваг, або ув'язненню в арештанському відділенні, або засланням на проживання в сибірські або віддалені губернії з позбавленням усіх особливих прав і переваг, або ж, нарешті, покаранням кримінальним, як то: засланням на поселення або на каторжні роботи з позбавленням усіх прав стану (ст. 419). До того ж тримання під вартою допускалося і стосовно тих, хто вчинив менш тяжкі злочини (ст. 420) – бродяг – осіб, які не мали осілого місця проживання, що відбивало не тільки кримінально-процесуальну, а й соціальну функцію інституту запобіжних заходів, спрямовану на контроль за «неблагонадійними» елементами.

Окремої уваги заслуговує правове становище неповнолітніх у контексті застосування до них запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Закон допускав можливість утримання під вартою дітей та підлітків віком від 10 до 17 років, у тому числі тих, хто вчинив суспільно небезпечні діяння «з нерозуміння». Водночас передбачалися особливі форми ізоляції: такі неповнолітні могли бути поміщені в притулки, колонії для малолітніх злочинців або монастирі відповідного віросповідання. Ця норма ілюструє спроби законодавця поєднати каральний і виховний підходи, що було характерно для політики Імперії щодо неповнолітніх правопорушників. Продовжувала діяти норма, запозичена зі Зводу законів Російської імперії 1832 року, що забороняла тримання під вартою вагітних жінок і жінок з немовлятами, що свідчить про прагнення держави розвивати на правозастосовному рівні принцип гуманізму.

На відміну від раніше діючих кодифікованих актів, Статут кримінального судочинства 1864 року [2] вперше в достатній мірі регламентував порядок реалізації обвинуваченим свого права на оскарження постанови судового слідчого про застосування запобіжного заходу. Так, відповідно до ст. 501 Статуту, особа, поміщена під варту, отримувала право брати участь у розгляді власної скарги, що свідчило про наявність елементів процесуальної змагальності в кримінальному процесі. Проте при всій прогресивності зазначеної норми, законодавець не передбачив участі захисника в процедурі оскарження запобіжного заходу. Ні на стадії подання скарги, ні в момент її судового розгляду фігура захисника не була процесуально обов'язковою, що перешкоджало повноцінній реалізації в процесі принципу змагальності.

Органом, наділеним повноваженнями щодо обрання, зміни або скасування запобіжних заходів, став судовий слідчий. Усі процесуальні рішення, пов'язані із запобіжними заходами, слідчий оформлював у вигляді спеціальної постанови (ухвали), про що він був зобов'язаний негайно повідомити найближчого прокурора. Згідно зі Статутом, прокурор мав право вимагати від слідчого застосування більш м'якого запобіжного заходу. У цьому випадку рішення прокурора було обов'язковим для слідчого. До того ж прокурор мав можливість сам обрати або змінити запобіжний захід при складанні обвинувального висновку і направленні справи до суду (ст.ст. 283–285).

Особливо показово, що Статут не передбачав граничних термінів тримання під вартою, залишивши це питання поза рамками формального регулювання. Незважаючи на це, в після-реформний період спостерігалось фактичне скорочення тривалості ув'язнення в порівнянні з дореформеною практикою. Так, за даними судової статистики, близько 48,7% всіх осіб, які утримувалися під вартою, перебували в ізоляції менше одного року, 39% – один рік, 11% – два роки, 0,9% – три роки, і лише 0,4% – більше трьох років. Хоча ці цифри демонструють відносне поліпшення, слід враховувати, що відсутність чітких часових рамок, як і раніше, дозволяла практикувати надмірно тривале тримання під вартою в окремих випадках. Ба більше, одним з ключових недоліків Статуту залишалося те, що терміни попереднього ув'язнення не зараховувалися до терміну остаточного кримінального покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Така норма не тільки порушувала принцип справедливості, але й сприяла де-факто подвійному покаранню обвинуваченого. Лише законом від 17.02.1910 р. ця несправедливість була частково усунена: було допущено можливість зарахування строків попереднього ув'язнення до строку остаточного покарання, проте це рішення залишалося на розсуд суду і не мало обов'язкового характеру.

Загалом судово-правова реформа 1864 року дійсно мала глибокий вплив на трансформацію кримінального процесу Російської Імперії. Введені процесуальні гарантії, перерозподіл повноважень між слідством, прокуратурою і судом, посилення ролі прокурорського нагляду і формалізація порядку застосування запобіжних заходів сприяли впорядкуванню і раціоналізації практики застосування тримання під вартою. Об'єктивним підтвердженням цього є скорочення числа осіб, які перебували під вартою. Так, в 1898 році їх кількість знизилась до 23 тисяч. Водночас взяття під варту зберігало провідну роль у забезпеченні присутності обвинуваченого під час проведення слідства та судового розгляду кримінальних справ. Фактично воно застосовувалося до кожної третьої обвинуваченої особи.

Висновки. Проведений історико-правовий аналіз становлення і розвитку запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в кримінальному процесі імперського періоду дозволяє стверджувати, що інститут запобіжних заходів протягом усього періоду розвивався в умовах домінування інквізиційної моделі правосуддя, авторитарної логіки кримінальної політики та пріоритетності репресивних підходів до розслідування злочинів. Соборне Уложення 1649 року поклало початок законодавчому оформленню тримання під вартою як універсального способу забезпечення участі підозрюваного в дізнанні, не передбачаючи чіткого розмежування між адміністративним і кримінально-процесуальним затриманням та арештом. У період абсолютизму арешт став не тільки основним, але й фактично єдиним інструментом попередньої ізоляції обвинуваченого, що сприяло масовим злоуплыванням з боку адміністративних і поліцейських органів. Незважаючи на реформи, розпочаті Катериною II та Олександром I, тримання під вартою продовжувало залишатися домінуючою і часто довільно застосовуваною запобіжною мірою. Зусилля, що вживалися для вирішення цієї проблеми, мали загалом декларативний характер і не супроводжувалися ефективними механізмами їх реалізації та контролю. Статут кримінального судочинства 1864 року став значним кроком вперед у процесуальній регламентації застосування запобіжних заходів, у становленні принципів змагальності кримінального процесу, недоторканності особи тощо. Однак навіть і його межах тримання під вартою залишилось надмірно централізованим, обмежуючим права людини. Захід зберігав риси інструменту тиску на обвинуваченого (підозрюваного), а не являв собою винятково інструмент забезпечення правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії простиції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с.
2. Повне зібрання законів Російської імперії. URL: https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення: 16.06.2025).
3. Паталаха І.О. Судові гарантії прав людини в конституційних актах Великобританії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2024. Том 1. № 85. С. 220–224.
4. Габрелян А.Ю. Особливості функціонування міжнародних стратегічних альянсів в ІТ-сфері. «Правові системи». *Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 1/2. С. 490–498.
5. Габрелян А.Ю. Переваги та недоліки створення міжнародних стратегічних альянсів. «Правові системи». *Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 3. С. 601–610.
6. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
7. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168–179.
8. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
9. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
10. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.